

Jelentés és történet: egy generális klauzula természetrajza

2013 végén jelent meg Deli Gergelynek a jó erkölcsökről szóló, a generális klauzula történeti és összehasonlító vizsgálatának szentelt monográfiája.^[1] Ahogy a szerző a könyv bevezetésében fogalmaz: „[a] kutatás célja a következő, nagy horderejű gyakorlati kérdés megválaszolásában áll: miképp dönthető el, hogy mikor helyes a jó erkölcsökre történő hivatkozás, és hogyan állapítható meg a fogalom konkrét normatív tartalma?”^[2] A kötet első felét kitevő történeti elemzés és a második felében olvasható német-francia-magyar összehasonlítás eszerint elsősorban egy normatív álláspont megalapozására szolgál. Hogy az alábbiakban mégis szinte kizárólag az elemzés és – kisebb részben – az összehasonlítás bemutatására koncentrálok, annak a kötet szerkezeti arányain kívül az az oka, hogy a munkát a fenti kérdések aktualitásától függetlenül is több szempontból követendő példának tartom a jogösszehasonlítás és a jogtörténet művelői számára. A tartalmi ismertetést két, a generális klauzula fogalmának eredetét, illetve a jó erkölcsök római történetének vizsgálatát érintő megjegyzés követi majd.

I. ISMERTETÉS

Történeti elemzését Deli világosan elhatárolt lépésekből építi föl. Először a ‘generális klauzula’ kifejezés történetével és jelentésével foglalkozik, majd a római jogi források alapján igyekszik rekonstruálni a *contra bonos mores* kifejezés antik történetét, végül a *ius gentium* egyes forrásai tükrében vizsgálja a ‘jó erkölcsök’ tartalmának változását.

A ‘generális klauzulát’ illető jelentéstörténeti áttekintés célja kettős: egyfelől a kifejezés megjelenésének körülményeit kívánja rekonstruálni, másfelől arra a kérdésre keres választ, hogy mivel indokolható a ‘generális klauzula’ elnevezés használata más – sokszor szinonimájának tekintett – kifejezésekkel szemben. Ennek módja nem lehet más,

[1] Deli Gergely (2013): A jó erkölcsökről. Medium Pro Educatione Közhasznú Alapítvány, Budapest. 318 pp.

[2] Deli, 2013, 9.

mint hogy kimutatja: az összetétel mindkét tagja olyan jelentéssel bír, melyet más kifejezések nem képesek visszaadni.

A római forrásokban, mint Deli meggyőzően kimutatja, sem a *clausula*, sem a *generalis* nem bír kifejezetten jogász terminusértékkel, és a kettőből képzett jelzős szerkezet jelentése sem azonos még a modern 'generális klauzulával'. Az antik fogalomtörténet után a kifejezés német, francia és magyar szaknyelvi használatának párhuzamos vizsgálata következik, mely alapjául szolgál az antik és modern fogalomhasználat különbségeit kiemelő rövid jelentéstörténeti összegzésnek is. Ez a rész kellően árnyalt definícióját adja a modern értelemben vett generális klauzulának, felhívja a figyelmet a fogalom (és maguk a generális klauzulák) értelmezésével kapcsolatos legfontosabb problémákra is. Csupán az az állítás látszik vitathatónak – erre a későbbiekben még visszatérek –, hogy a *clausula* eleve zártságot és kiterjesztést sugallt volna: a fogalomtörténet egyik legizgalmasabb kérdésének éppen azt tartom, hogy hogyan lesz az eredetileg záró szövegrészt jelölő kifejezésből a szöveg egészének értelmét alapvetően befolyásoló szerkezeti elemre utaló terminus.

Külön fejezet foglalkozik a generális klauzula fogalma által fölvetett (jog) elméleti problémákkal. Ezek két fogalom-pár, a rész-egész és a *genus-species* körül kristályosodnak ki, melyekhez bevezetesként – éppen csak megemlítve – jog és erkölcs kettőse kapcsolódik. Rész és egész viszonya azért érdemel figyelmet, mert a klauzula *per definitionem* valaminek a része. A római jogi és filozófiai gondolkodás fogalomhasználatát áttekintve Deli kimutatja, hogy a generális klauzulák esetében „extenzív részről” van szó, azaz a klauzula más rendelkezések, vagy akár az egész jogszabály értelmét módosíthatja. Ugyancsak a rómaiakhoz fordul *genus* és *species* összefüggéseinek tisztázása céljából. Ezen a téren arra a következtetésre jut, hogy a két fogalmat viszonyítva nem használták ugyan következetesen rendszertani értelemben (ahol ti. a *genus* egy nagyobb, a *species* pedig egy azon belüli, kisebb kategória volna), az általuk jelölt felosztások mégis az elméleti rendszeralkotás első lépéseit jelzik. Deli azonban nem áll meg a történeti megfigyelések rögzítésénél, hanem a generális klauzulák vizsgálatára vonatkoztatja azokat. Ezek alapján fogalmazza meg azt a belátást, hogy „[a] generális klauzula [...] értelmezési mezeje (tartalma) szoros kölcsönhatásban van az egészet alkotó egyes részek, azaz jogi normák [...] megváltozásával. [...] [A]z a generális klauzula (legalábbis értelmezési tartománya), amely egy olyan kódexben található, amelynek egyes, vele összefüggésben álló paragrafusait eltörölték vagy megváltoztatták, természetes funkciója következtében megváltozik.”^[3] Tömörebben fogalmazva: a generális klauzulák rendszerfüggők. Ez persze minden szöveges formát öltött szabályról elmondható. A generális klauzulák érdekessége éppen abban áll, hogy egyszerre függnek két rendszertől: a jogtól és a társadalmi normák szélesebb körétől.

[3] Uo. 60.

E két rendszer kölcsönhatása, a köztük lévő határok mozgása áll a *boni mores* fogalomtörténetét vizsgáló fejezetek középpontjában. Deli a *ius* és a *mos* meghatározását kellő óvatossággal kezelve követi nyomon a kétféle normacsoport működését és fejlődését, illetve a *ius* fokozatos térnyerését a források segítségével. Jog és erkölcs fogalmának elkülönítésére – és ez lesz majd második megjegyzésem tárgya – csak a *ius commune* forrásainak vizsgálata végén, az eredmények összegzésekor kerül sor. Deli itt a neotomista gondolkodók által kidolgozott kritériumokat hívja segítségül: a jog alteritását, külsődlegességét, erénytakarékosságát és (a pozitív jog esetében) kényszerítő erejét.^[4] Úgy látszik azonban, hogy az elkülönítés érvényét a középkori szerzőkre korlátozza: nem derül ki, hogy jog és erkölcs kategóriái hogyan viszonyulnak *iushoz* és *moshoz*, illetve hogy a középkori abszolút erkölccsel szembeállítva pontosan mik is a klasszikus (vagy éppen az archaikus) kori római ‘erkölcs’ jellemzői.

A történeti vizsgálódáshoz hasonlóan a jogösszehasonlításnak szentelt rész is szilárd lábakon áll. Deli itt a jó erkölcsökre utaló klauzulákat vizsgálja a francia, a német és a magyar magánjogi kódexekben, valamint az azokhoz kapcsolódó elméletben és joggyakorlatban. A vizsgálat tárgya mellett a fejezet előszava a módszert is bemutatja: Rodolfo Sacco *formante*-elméletét^[5] és a klasszikus interpretációs kánont alapul véve az összehasonlítás a pozitív szabály felől az elmélet és a dogmatika területén keresztül halad a jogalkalmazás felé. Először tehát a kódexekben megjelenő rendelkezéseket és azok rendszertani helyét, majd a hozzájuk kapcsolódó jogalkotói szándékot vizsgálja a Code civil, a BGB, és a magyar magánjogi kodifikáció szövegeiben. Ezt követi az érintett országok jogfilozófusai által megfogalmazott elméleti álláspontok rövid áttekintése, valamint a dogmatikai kérdések: a jó erkölcsök fogalmának sajátosságai, a hasonló fogalmaktól való elhatárolás módjai, valamint a fogalom meghatározása a három jogrendszerben. A gyakorlat terén egyrészt az illető klauzulák alkalmazási területei, másrészt a fogalom tartalmi változásai kerülnek szóba. A fejezetet a jó erkölcsök EU-jogban való megjelenésével foglalkozó kitekintés zárja.

A fejezet kétségtelen erénye a világosan meghatározott szempontok alapján felépülő szerkezet, amelynek köszönhetően az összehasonlítás végig jól követhető és a levont tanulságok is kellően világosak. A vizsgálati szempontok következetes alkalmazásának egyetlen negatív velejárója, hogy az egyes alfejezetek közt olykor tematikus átfedések mutatkoznak, s ezért egy-egy megállapítás kétszer is szerepel. A következetesség ezzel együtt kifizetődőnek látszik: a vizsgálat eredményei egyaránt érdekesek és hasznosak.

A könyvet záró összegzésben kapott helyet a bevezetésben ígért kétszintű teszt megfogalmazása is. Ennek értelmében Deli szubszidiárius szerepet szán a jó erkölcsökre utaló klauzuláknak: amennyiben az igazságos döntés az adott

[4] Frivaldszky, 2007, 150–173. nyomán: vö. Deli, 2013, 147. 713. jz.

[5] Sacco, 2001, 59–78. Vö. Deli, 2013, 151. 723. jz.

esetre közvetlenül vonatkozó szabályok alkalmazásával is elérhető, akkor nincs szükség a klauzula felhívására. Ez a javaslat láthatólag a klasszikus jogfilozófiai megközelítés mértéktartását tükrözi és nehéz volna benne kivétnivalót találni. Mégis fölmerül a kérdés, hogy a teszt mennyiben következik a megelőző történeti és összehasonlító elemzésből. Az kétségtelen ugyanis, hogy a fogalomtörténeti vizsgálódás hozzásegít általában a generális klauzulák és különösen a jó erkölcsök működésének jobb megértéséhez: az viszont nem világos, hogy ebből következhet-e bármilyen normatív elmélet. Megfordítva persze az is elmondható, hogy – éppen normativitása okán – Deli javaslatának nem is kell következnie az elemzésből. Ez azonban már műfaji kérdéseket vet föl, melyek túlmutatnának e recenzió keretein. Ezért megelégszem a probléma jelzésével és rátérek a történeti részt érintő, jóval „kisebb ívű” megjegyzéseimre.

II. KÉT MEGJEGYZÉS

(1) A latin szóhasználatot vizsgálva Deli először a *clausula* főnévvel foglalkozik, majd a *generalis* melléknévvvel, végül pedig a kettőből képzett jelzős szerkezettel. A *clausula* esetében az alábbi következtetéssel zárja a vizsgálatot: „A *clausulának* az ókori latin nyelvben nem alakult ki speciális jogászai használata, eredeti köznapi értelmében volt használatos.”. Ezt a felsorakoztatott példák meggyőzően támasztják alá. Problematikusabbnak látszik viszont a folytatás: „olyan fordulatot jelölt, amely egy adott szöveg egészét érvényteleníteni, így bizonyos értelemben ellenkezőjére fordítani volt képes”.^[6] Ez feltehetőleg összefügg azzal, hogy a *clausula* „eredeti” értelmében Deli szerint „egy szöveg zárt, lehatárolt részét”, „meghatározó fordulatát” jelentette.^[7] A bemutatott nyelvi anyag véleményem szerint egyszerre mutat többet és kevesebbet: a példákban a kifejezés egy adott szöveg záró részére utal: ‘zárlat’, de (még) nem ‘záradék’. Ennek alapján pedig kézenfekvőbbnek látszik az a következtetés, hogy a jogásznál sem önmagában utal valamely „érvénytelenítő” fordulatra, hanem pusztán arról van szó, hogy az ő számukra a szöveg megelőző részében foglalt szabályokhoz képest kivételt megfogalmazó *clausula* volt érdekes. Ez az értelmezés arra is magyarázatot adna, hogy hogyan lesz aztán *generalis* a *clausula*: ha a kivétel valamennyi, egyébként a főszabály alá tartozó esettel (az egész *genusszal*) kapcsolatban fölmerülhet, logikus, hogy az egyéb esetek említését követően szerepeljen. Delinek a *generalis clausula* megjelenését illető felvetése, hogy ti. a „kifejezést Ulpianus vitte be a jogászai nyelvezetbe, legalábbis tanítványai fogalomkészletébe” a vizsgált *Digesta*-helyek (4, 6 21pr. és 33) alapján megalapozottnak látszik. Mégis hiányérzetet kelt, hogy pusztán e két szöveghely szolgál

[6] Deli, 2013, 18.

[7] Uo. 17.

a fogalom használatával kapcsolatos következtetések alapjául. Ugyanezért hagy némi kétséget – bár lehet, hogy igaz – az a megállapítás, hogy a rómaiak „minden esetben emberekből álló csoportok vonatkozásában [...] használták a fogalmat”. Az a megfigyelés viszont bizonyára helytálló, hogy „a rómaiaknál igen ritkán fordult elő a kifejezés, és egyáltalán nem bír azzal a megszilárdult technikus tartalommal, amelyet az újkorban felvett.”^[8]

(2) A generális klauzulákkal kapcsolatos jogelméleti problémák megvilágítása egyértelműen jót tesz a gondolatmenetnek, amennyiben szilárd alapokra helyezi a ‘jó erkölcsökkel’ kapcsolatos vizsgálódásokat. A fejezet ezen túlmenően is érdekes részeredményeket tartalmaz, elsősorban a római források értelmezésével kapcsolatban. Az olvasónak mindazonáltal az a benyomása, hogy a jó erkölcsök fogalmának története szempontjából a rész-egész vagy a genus-species szembeállítás részletekbe menő tárgyalása mellett fontos – sőt, azoknál fontosabb – lenne jog és erkölcs elméleti igényű elhatárolása is – erre pedig csak az összehasonlító részben kerül sor. Jóllehet a fejezet végén Deli néhány lehetséges elméleti álláspontot is ismertetve világosan megmondja, hogy mire valók a generális klauzulák,^[9] a meghatározásban^[10] szereplő legfontosabb fogalmak – legalábbis egyelőre – tisztázatlanok maradnak.

A mai fogalmak alapján történő elhatárolás persze nem véletlenül marad későbbre. Deli szándékosan tartózkodik attól a kétségtelen anakronizmustól, hogy jog és erkölcs megkülönböztetését visszavetítse a római forrásokra.^[11] Az anakronizmustól való tartózkodás a jó erkölcsök tekintetében azért mindenképpen indokolt, mert maga az erkölcs fogalma ment keresztül jelentős változásokon jelentését tekintve az évszázadok folyamán. Mi hát a megoldás? „A fent jelzett veszélyek elkerülése érdekében – írja Deli – az erkölcsi jellegű normákat fejlődésükben, a releváns jogforrások elemzése útján mutatjuk be. Az anakronizmus csapdáját, azaz morális ítéletek múltba történő visszavetítését azáltal kívánjuk elkerülni, hogy nem tartalmi alapon keressük a jó erkölccsel összefüggésbe hozható eseteket, hanem formális módon, a *contra bonos mores* illetve *boni mores* kifejezések konkrét megjelenéseire korlátozva végezzük a kutatást.”^[12] Ez a módszer kétségkívül megoldást jelent, de csak a *boni mores* jelentését tekintve: jog és erkölcs elhatárolásában nem segít. Ez utóbbiakat tekintve Deli beéri annak megállapításával, hogy „[a]z erkölcs, a vallás és a jog kezdeti, ősi viszonyát megfejteni ma lehetetlen feladatnak tűnik, de nem sokkal könnyebb a helyzet a klasszikus kori fragmentumok esetében sem. Mindez azzal az ismert következménnyel jár, hogy mai viszonyokról sem alkothatunk magunknak

[8] Uo. 23.

[9] Bár nem vagyok benne biztos, hogy az eljárási igazságosság Lon Fuller-i fogalmával történő azonosítás egészében véve helytálló.

[10] Deli, 2013, 65.

[11] Pl. Uo. 73skk.

[12] Uo. 74.

teljes mértékben tiszta képet.”^[13] Bár nem látom egyértelműen igazolhatónak, hogy a mai fogalmi kérdések az ókori fogalmak elhatárolásának nehézségeire lennének visszavezethetők (a fordítottja valószínűbbnek látszik), az idézett szövegrészekben megmutatkozó óvatosság mindenképpen szimpatikus. Az elv gyakorlati alkalmazása viszont két problémát is fölvet.

Ahhoz, hogy értelmesen vizsgálhassuk a jog és erkölcs kettős meghatározottságában működő generális klauzulákat általában, és különösen a jó erkölcsökre utaló klauzulát, elengedhetetlen, hogy rendelkezünk legalább valamiféle munkadefinícióval jogról és erkölcsről, hiszen másként nem tudnánk tetten érni a klauzula működését. Minthogy Deli éppen ezt a működést vizsgálja, szükségképpen használja is a két fogalmat, méghozzá több-kevesebb következetességgel, ami arra enged következtetni, hogy pusztán a definíciók explicitté tételét mulasztotta el.

Bizonyos keretek közt az az út is járható lehet, hogy teljes mértékben eltekintünk a mai fogalmak használatától, hogy azok ne zavarják *ius*, *fas* és *mos* jelentésének vizsgálatát az antik forrásokban. Delitől ez a megközelítés nem idegen. Néhány helyen mintha kifejezetten erre törekednék, anélkül azonban, hogy következetesen kerülné ‘jog’ és ‘erkölcs’ használatát. Ebből pedig az következik, hogy elemzése során nagyjában-egészében azonosítja az előbbi *ius*-szal, az utóbbit pedig a *mos*-szal. Mindez persze nem azt jelenti, hogy a kutatás e „szemantikai optimizmus” következtében érzéketlen volna a jelentéssel kapcsolatos problémákra. Pusztán arra kívánok rámutatni, hogy egy kellő körültekintéssel megfogalmazott munkadefiníció még nem jelenti a mai kategóriák reflektálatlan visszavetítését az antik forrásokra, viszont könnyebben kezelhetővé teszi azokat. Az előrebocsátott definíció ráadásul éppen explicit volta miatt megkönnyíti a fogalmak következetes használatát – arról nem is beszélve, hogy lehetővé teszi az antik, a középkori és a modern fogalomhasználat közti diakrón összehasonlítás eredményeinek világossá tételét.

III. ÖSSZEGZÉS

Amint azt a bevezetésben már előrebocsátottam, többszörösen is példaértékű munkát vehet kezébe a jogösszehasonlítás és a jogtörténet iránt komolyan érdeklődő olvasó. Deli Gergely könyve követésre ösztönző módon mutatja be, milyen messzire vihet a források józan értékelésén alapuló történeti kutatás egyfelől és a világosan megfogalmazott kérdésekre választ kereső, módszeres jogösszehasonlítás másfelől. Mindezt úgy, hogy a témában nyilván benne rejlő kísértés ellenére is mentes marad a felszínes moralizálástól.

[13] Uo. 75.

A fentebb vázolt tartalmi-módszertani észrevételekből remélhetőleg az is kitűnik, hogy a könyv számos ponton provokálhat vitát, máshol a kutatás folytatásának lehetőségeit villantja föl. Nem tankönyvről van tehát szó, hanem olyan monográfiáról, mely méltán lehet a doktori iskolák kurzusainak kötelező olvasmánya.^[14]

IRODALOM

- Frivaldszky János (2007): *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Szent István Társulat, Budapest.
- Sacco, Rodolfo (2001): *Einführung in die Rechtsvergleichung*. Nomos, Baden-Baden.

[14] Ha így lesz, az indokolná az apróbb szerkesztési hiányosságoktól és a sajnos nagyszámú sajtóhibától mentesített, egyben nagyobb példányszámú második kiadás megjelentetését.